

LA VORERA D'ENFRONT. TRAJECTÒRIES MIGRATÒRIES A L'ALGÈRIA COLONIAL

Marta AMORÓS I TORRÓ
Universitat de Girona

Resum: Des dels inicis de l'ocupació francesa d'Algèria, a les acaballes de la primera meitat del segle XIX, un gran nombre de valencians, menorquins, andalusos i murcians, fugint de la misèria i de la fam o com a conseqüència de la inestabilitat política i social d'Espanya, es dirigiren al país magrebí a la cerca d'una vida millor. Aquesta migració es perllongà al llarg de més d'un segle, i es va caracteritzar pel seu dinamisme: un flux continu d'entrades i eixides i una gran heterogeneïtat de procedències. L'amalgama creada a l'Algèria colonial amb la coexistència i interacció de diferents realitats culturals, donà lloc a un nou sentiment d'identitat dins la comunitat d'origen europeu, impulsat per una solidaritat espontània dirigida a assolir una estabilitat econòmica i de subsistència, però també per un esforç polític premeditat de l'administració colonial francesa adreçat a cohesionar, mitjançant la *francització*, els europeus i jueus del país nord-africà.

Paraules clau: migració, colonialisme, política colonial, política migratòria, identitat.

Title: the other side. Migration trajectories to colonial Algeria.

Abstract: Since the beginning of the French occupation of Algeria, at the end of the first half of the nineteenth century, a large number of people from Valencia, Menorca, Murcia and Andalusia, fleeing from poverty and hunger as a result of Spain's political and social instability, headed for the North African country in search of a better life. This migration lasted for over a century, and was characterized by its dynamism: a continuous flow of arrivals and exits and a great variety of origins. The melting-pot created in French Algeria due to the coexistence and interaction of different cultural realities gave rise to a new sense of identity within the community of European origin, driven by a spontaneous solidarity aimed at achieving subsistence and economic stability, but also by a deliberate political effort of the French colonial administration focused on building group cohesion, through *gallicisation*, of Europeans and Jews in the north African country.

Keywords: migration, colonialism, colonial policy, migration policy, identity.

1. INTRODUCCIÓ

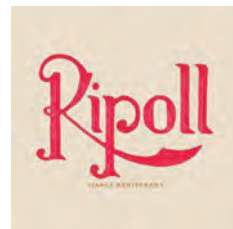
Ens és difícil precisar els motius pels quals el fenomen de l'emigració de valencians a Algèria ha quedat en part oblidat i en part eclipsat per altres destins migratoris en el si de la construcció europea, com foren Alemanya, Suïssa o França, i que dissortadament són de nou destí de generacions joves i formades. Probablement un dels factors importants, a més del cultiu persistent de la desmemòria a què ens abocà la fi de la Guerra Civil espanyola i l'inici de la postguerra, siga l'eixida traumàtica d'un país en guerra, i la posterior reinstal·lació de gran part dels anomenats *pieds-noirs* d'origen peninsular en una França metropolitana, que es mostrà indiferent a la diversitat de procedències i de bagatges culturals i lingüístics dels europeus d'Algèria. Per altra banda, no podem oblidar la visió esbiaixada i la invisibilització d'un país, Algèria, que tot i ser una terra veïna i de contacte històric, s'ha vist immersa en un procés d'alterització fins ser considerada pràcticament com a insondable.

No obstant això, hem d'esmentar la important aportació d'estudiosos del tema que han aconseguit mostrar-nos i il·luminar a través de les seues obres les característiques de la migració del sud-est peninsular a terres nord-africanes. Destaca com a primerenca l'obra d'Antoni Seva, publicada el 1968, *Alacant, 30.000 pieds-noirs*, que juntament amb les obres de Juan Bautista Vilar (1989), Jean-Jacques Jordi (1986) i José Fermín Bonmatí (1988), analitza amb profunditat les causes i les estadístiques que mostren l'abast real d'aquesta migració. Així mateix, en els últims anys, diversos treballs d'investigació etnogràfica s'han interessat per la vessant més antropològica d'aquest fenomen migratori. Cal destacar en aquest sentit l'obra de Marta Marfany sobre els menorquins d'Algèria (2002) i sobretot el llibre escrit conjuntament per Joan-Lluís Monjo i Àngela-Rosa Menages, que tracta amb profunditat la història dels valencians de la Marina que emigraren a la regió d'Alger (2007), així com la recent publicació de l'obra de Gabriel Gilabert i d'Antoni Pascual *Anar a Orà* (2012). Dins una migració de tipus polític, arran de la Guerra Civil Espanyola, és d'esmentar el llibre escrit conjuntament per les germanes Helia i Alicia González Beltrán, intitulat *Desde la otra orilla. Memorias del exilo* (2006).

De la mateixa manera, i per completar les dades historiogràfiques que analitzen tant el context de l'emigrant i les causes de l'emigració com la política migratòria espanyola i francesa, hem decidit en el present article apropar-nos i aprofundir en les vivències i els sentiments d'aquesta comunitat emigrada. La intercalació de dades documentals i estadístiques amb transcripcions de fragments de converses informals i entrevistes a persones que visqueren de manera directa o indirecta aquesta migració, ens ha ajudat no sols a triangular els resultats sinó a humanitzar les dades i a comprendre i desvetllar una part de les històries personals que s'amaguen darrere les estadístiques.

Fig. 1. Paisatge algerià que recorda Elx.

2. QUÈ ELS EMPENY A EMIGRAR?

2.1. Context de l'emigrant i causes de l'emigració

Per conèixer què empeny algú a deixar la terra on ha nascut per un temps o per sempre, lluny d'amics i familiars, és necessari desvetllar l'univers en el qual es mou l'emigrant, així com el medi que el fa partir-ne.

Tots els autors que han estudiat aquest fenomen identifiquen dues causes fonamentals per les quals es dugué a terme l'emigració a Algèria: una econòmica i l'altra política, tot i que també s'esmenten d'altres com l'afany d'aventura, evitar el reclutament per part de la milícia o la fugida per una causa pendent amb la justícia. En la majoria de casos és difícil especificar una raó concreta per la qual es produí la migració, ja que molt sovint es donen simultàniament diverses causes.

Pel que fa al País Valencià, concretament al sud de la província de València i a la província d'Alacant, l'Antoni Seva destaca l'aparició de la fil·loxera i la gran secada de mitjan segle XIX i de la primera dècada del segle XX com una de les causes que propiciaren i intensificaren l'emigració temporal amb tendència a esdevenir definitiva. Les secades aliades d'una orografia desfavorable i unes obres hidràuliques definides per Seva com a «escadusseres i tronades» (SEVA 1968: 28) esdevingueren fatals per a les terres que no gaudien d'una provisió normal d'aigües, per al secà, ja de per si poc productiu.

El conreu a la Península havia quedat relegat en la seua majoria a la trilogia mediterrània: blat, vinya i olivera. A València i Múrcia es desenvolupava una agricultura de regadiu que s'allunyava d'aquesta trilogia, reforçant la divisió parcel·l·lària, però tot i que aquest desenvol-

lupament regional suposà en un primer moment una millora de les condicions de vida, no fou suficientment contundent per frenar l'emigració de les regions meridionals i llevantines.

En José Fermín Bonmatí destaca que la perllongada sequera dels anys 1840 que afectà sobretot els camps de les comarques del Vinalopó Mitjà, el Baix Vinalopó, l'Alacantí i el Baix Segura, combinada amb el fracàs dels projectes de colonització del Govern Francés a Algèria, que donaren pas a la iniciativa privada impulsaren el corrent migratori alacantí a la colònia francesa (BONMATÍ 1988: 84).

Paral·lelament també hi trobem altres causes de tipus estructural que propiciaren l'atur agrícola a la províncies meridionals i la conseqüent migració. A la pervivència d'un desequilibri en el sistema de repartiment de la terra, s'afegia una forta pressió tributària i jornals baixos, a més de la falta d'una alternativa industrial amb la conjuntura de l'esfondrament de la indústria minera i els cessaments de construcció de la via ferroviària. Les vetes de plom s'esgoten als anys 1860 a les províncies de Múrcia i Almeria, iniciant un declivi que deixarà més de deu mil aturats.

Quant a la demografia en el cas valencià, cal dir que tot i que alguns estudis donen una certa importància a l'augment d'aquesta com una de les causes de l'emigració, fet que sol associar-se amb facilitat a tot fenomen migratori, la recerca de Bonmatí desmenteix en part que a la província d'Alacant es donara aquesta circumstància:

Dentro de la provincia de Alicante, y considerando que la disminución de población entre 1840 y 1850 es debida básicamente a la emigración, hemos podido comprobar que la lista de partidos judiciales de mayor densidad en 1840 no coincide exactamente con la de partidos que pierden más población entre ambas fechas. (BONMATÍ 1988: 85)

També Antoni Seva destaca la importància dels factors econòmics per sobre de l'explicació demogràfica. Segons aquest autor no es tracta d'una exuberància vital, sinó d'un endarreriment econòmic, jurídic i social (SEVA 1968: 15).

Juan Bautista Vilar, per la seua banda, destaca la importància dels tres segles de presència espanyola a Algèria com un fet que dona continuïtat a aquesta migració que s'anticipa a l'ocupació francesa d'Alger el 1830 (VILAR 1989: 24). La presència d'espanyols, encara que a nivell testimonial, segons Vilar no s'interrompé amb la pèrdua per part de Carles IV dels enclavaments d'Orà i de Mers el-Kebir. Vilar insisteix en l'anàlisi de les reminiscències d'un passat històric comú entre ambdues costes del mediterrani, fet que deixa entreveure la seua opinió sobre l'existència d'una certa correlació entre la migració espontània dels primers anys de la conquesta francesa i l'antiga dominació espanyola a Orà. Jean-Jacques Jordi, en canvi, minimitza la influència de la pre-

sència espanyola a la costa africana sobre el corrent migratori cap a la colònia, i dedueix de les empremtes de l'ocupació espanyola i francesa d'Algèria que l'ocupació francesa fou en realitat el factor determinant (JORDI 1991: 118).

Fig. 2. Orà, 1928.

Pel que fa a les causes de l'emigració Bonmatí, diferencia els factors *pull*, els factors d'atracció en el lloc de destí, dels factors *push* o factors de rebuig del punt de partida (BONMATÍ 1988: 84). Cal destacar d'entre aquests factors *pull* favorables a l'emigració: la proximitat geogràfica d'ambdues costes, la semblança de clima i de paisatge entre les regions d'emigració i les d'origen, la rapidesa del trajecte i les tarifes baixes dels passatges (menys costosos cap a la regió oranesa), a més de la millora dels serveis de transport marítim, que propiciaven un fàcil retorn. Tot açò juntament amb la crida dels emigrants ja establerts o el record de bones experiències passades, la certitud de trobar-te amb gent amb un mateix origen i la propaganda dels agents d'emigració que oferien un treball assegurat, constitueix un incentiu irresistible per un camperol esgotat pel clima i pel règim de propietat.

2.2. Els temporers

L'emigració temporal amb la tradicional organització dels jornalers en *quadrilles* també fou un dels factors que propicià l'onada primerenca d'emigració procedent del sud valencià. Antoni Seva ens parla al seu llibre d'aquesta institució d'índole local:

L'organització es basava en la *quadrilla*, o agrupació autònoma d'un nombre d'homes lleugerament variable, generalment de vuit o nou bracers, tant si es tractava de treballs en la pròpia comarca d'origen com en migracions internes en temps de la sega, com,

molt sovint en l'emigració temporera a l'Algèria o a Occitània.
(SEVA 1968: 37)

A cada *quadrilla* hi havia un cap, anomenat amb diversos apel·latius: capatàs, cap, alcalde, majoral o comís; també hi havia una mena de lloctinent, segon cap o *caperotet*. El cap posseïa l'autoritat per prendre decisions pel que feia a l'organització dels viatges i del treball i és qui assumia el paper de part contractant en representació de la *quadrilla*, però generalment els beneficis es repartien en igual proporció i no tenia cap privilegi econòmic sobre la resta de llauradors. Fins i tot aquells que queien malalts i no podien treballar rebien la seua part dels beneficis. La singularitat d'aquesta organització fa pensar en opinió d'Antoni Seva en els gremis i en un instrument defensiu davant la precarietat de la vida agrícola, amb una base de solidaritat proletària (SEVA 1968: 37-38). Com bé apunta aquest autor, la seua existència mateixa és una mostra de la inestabilitat econòmica del camp i de l'emigració conseqüent, a més de representar una dada important respecte al tipus d'emigració i al sector social que afecta, sent el nucli agrari el més representat en el corrent migratori valencià cap a Algèria.

Vicent Ripoll ens explica allò que el seu avi, temporer fins a la seua instal·lació a Orà, li havia relatat sobre la manera en què s'organitzaven els llauradors: «Una part del temps era anar i vindre. Hi havia com una mena de conxorxa entre els mariners, els pescadors, inclús els llauradors. I els llauradors, quan la cosa estava molt apurada, gent que no tenia molta terra i tal, doncs marxaven, era sistemàtic». Aquesta migració temporera s'amplificà fins esdevenir massiva i duradora. La seua anàlisi és principalment socioeconòmica. Bonmatí descriu la situació de la següent manera:

La corriente de emigración dominante era la temporal, en función de la oferta laboral y según las labores agrícolas de la estación a realizar en Alicante y en Argelia [...] Relacionada fundamentalmente con la recogida de esparto, en los años 1860 y 1870 el grueso de las salidas seguramente se producía en abril y mayo, ya que en estos meses coincidían las salidas de los que iban a segar, de los que iban a recoger esparto en verano y de los que marchaban a preparar las viñas para la futura vendimia; en junio, en cambio, disminuirían las salidas porque había que dedicarse a la siega de cereal en Alicante. (BONMATÍ 1988: 92-94)

D'aquesta manera Maria Antònia Cano recorda el treball dur i continu al qual estaven sotmesos els temporers:

També anaven per temporades. Tornaven per la collita d'ací i se'n anaven per la collita d'allà. Els que tornaven, tornaven en estiu un mes per a replegar l'ametla, per a continuar treballar. Aleshores les vacances no existien. Això de les vacances és una paraula moderna, aleshores les vacances no existien per a la gent normal i corrent.

A partir del 1850 el corrent migratori sembla encaminat cap a la instal·lació definitiva i es comença a poder diferenciar entre una migració de caràcter temporal i una migració a llarg termini.

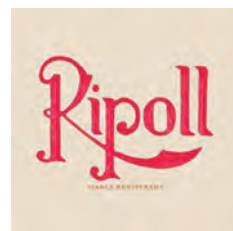

Fig. 3. Port d'Alger, 1914.

Tot i que els treballadors del camp foren el sector protagonista al llarg de tota la història de l'emigració a Algèria, de manera paral·lela a aquesta emigració econòmica es produí una migració de caire polític, que es caracteritzà per una heterogeneïtat de tendències polítiques i ideològiques. Cal dir que Algèria era un refugi pràctic, accessible, a tan sols unes poques hores en vaixell, equiparable a Baiona, Porto o Gibraltar. Aquest corrent de refugiats polítics també es perllongà al llarg de tot el segle XIX i és fàcilment divisible en etapes seguint els esdeveniments polítics que es succeïren a la Península durant el nou-cents.

2.3. L'emigració política

Al llarg del segle XIX no hi hagué a Espanya un alçament polític que no donara lloc a una migració cap al país nord-africà. Algèria jugà un rol important d'acollida per a un gran nombre de refugiats i de pas per a molts dirigents polítics. L'emigració política de liberals, carlistes i republicans és correlativa al nombre d'alçaments que protagonitzaren, i va en augment amb l'acarnissament del conflicte. Orà feia la funció de trampolí per tornar a Espanya, a diferència de la ciutat d'Alger on es concentraven els dirigents de les diverses faccions polítiques i servia de base per establir lligams amb els emigrats de França i Anglaterra i seguir organitzant la lluita.

La mare de Yollande Fernández fou un testimoni directe del desplaçament per motius polítics de la seua família. En un primer moment foren desplaçats a un poble menut i pobre d'Andalusia, però acabaren embarcant-se cap a Orà, on s'instal·laren de manera definitiva:

Alors elle-même était Andalouse, elle venait d'un petit village qui s'appelle Sepontuja,¹ et qui était un village extrêmement pauvre, pourquoi était-elle dans ce village avec sa famille? Pour la bonne raison que c'étaient des carlistes. A l'époque, tu sais, il y avait deux régimes politiques, et ceux qui étaient contre le Roi, on les envoyait, on les exilait, en Espagne également, et dans des villages très, très reculés. Elle est arrivée à l'exil avec sa famille à Oran, et ils ont commencé à vendre de l'huile, de l'aceite, alors ils vendaient de l'huile comme ça, avec une petite charrette dans des conditions assez pénibles.

Al llarg de les últimes dècades del segle XIX l'emigració política a Algèria fou protagonitzada essencialment per republicans. Poc temps abans de la mort d'Alfons XII sorgí a Orà un comitè republicà de tendència zorrillista, dirigit pel secretari de Ruiz Zorrilla, Ezequiel Sánchez. Fou un comitè molt actiu en l'àmbit dels refugiats polítics i es proposà sensibilitzar la població dels problemes que s'esdevenien a la Península, mitjançant la publicació de diaris com la *Democracia Española* o la *Fraternidad* de Zavala, a més de pamflets i volants. Emparats per la llei francesa de premsa del 1881 apareixen altres publicacions com el *Correo Español* de Canete, subvencionat des de Madrid o el *Dimoni Coixo* de Carreras, de tendència zorrillista, però enemistat amb Zavala. Tots tres directors acabaren enfrontant-se recíprocament fins que foren expulsats per les autoritats franceses, que temien que les accions protagonitzades pels tres diaris pogueren desestabilitzar l'ordre públic a Orà.

Durant els anys 1890-1900 les bones relacions entre la representació consular espanyola i les autoritats colonials permeté un fort control dels republicans establerts a Orà. Molts d'aquestos foren traslladats a Constantina, perden-se definitivament la seua pista. No tindrem constància de cap altra activitat política fins el 1936.

2.3.1. Republicans a la primavera de 1937

Entre totes les migracions polítiques, aquella més destacable pel context que l'envolta, pel nombre de persones que s'hi veieren involucrades i per la transcendència que tingué dins el col·lectiu dels emigrats, fou l'emigració com a conseqüència de la fi de la Guerra Civil del 1936. Entre 1936 i 1939 Algèria, però sobretot la regió oranesa, es va veié afectada per la Guerra Civil espanyola. L'èxode republicà començà a la primavera del 1937, i tot i que al principi la colònia francesa semblava tenir un paper de trampolí entre la zona franquista i la republicana, trobem el 1938 l'evacuació de xiquets que foren instal·lats a Orà,

¹ Probablement fa referència al municipi de la província d'Almeria, Santa Fe de Mondújar, o bé al poble de Mondújar, inscrit en el terme municipal de Santa Fe de Mondújar.

Beni-Saf, Sidi Bel-Abbes i Pérregaux (BONMATÍ 1992: 60). La guerra a Espanya comportà un despertar de la consciència política entre els europeus d'Algèria que prengueren partit en contra o a favor de Franco.

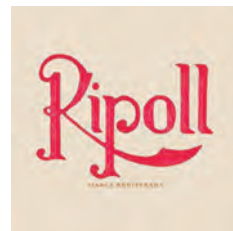
Durant els últims mesos de la Guerra Civil, milers de republicans cercaven una fuga desesperada a través dels ports de llevant. Es calcula que a les darreres setmanes de la guerra entraren a Algèria uns 25.000 refugiats, milers de persones provinents de les províncies d'Alacant, Múrcia i Albacete, i d'altres llocs en menor proporció. A Alacant s'hi arribaren a concentrar més de 15.000 persones a l'espera d'un embarcament el dia abans de la caiguda de la ciutat a mans del bàndol sollevant. Cap a Algèria es dirigiren republicans de la Península i del Nord d'Àfrica, així com algerians de les Brigades Internacionals.

La gran fugida es realitzà en vaixells estrangers, en avions de guerra i barques de pesca, que salparen dels ports de València, Cartagena, Àguiles, Almeria i Alacant. Diverses embarcacions foren posades pel Govern republicà a la disposició dels qui volgueren eixir del país. Sabem per un document conservat a la Fundació Pablo Iglesias de Madrid, pertanyent a la Federació Socialista d'Alacant a Orà, que el 13 de març del 1939 en el vapor anglès *Rotroin* partiren 680 persones; el 21 de març, el vapor francès *African Trader* portà 1.250; i el 28 de març salpa l'*Stanbrook*, un mercant anglès de cabotatge, amb prop de 3.016 passatgers, entre militars, homes, dones i xiquets, i, per últim, el *Marítima* amb 30 o 40 persones més el 29 de març de 1939 (GONZÁLEZ 2006: 10). Entre aquestos vapors, és el petit vell carboner *Stanbrook* el que més ha quedat marcat en la memòria dels que visqueren els últims dies de la Guerra Civil al port d'Alacant. El *Marítima* salpà sense fixar ni tan sols la passarel·la, girà la proa en veure la multitud desesperada que s'apilava al moll d'Alacant, en canvi el capità de l'*Stanbrook* respongué davant els precs del Comitè d'Evacuació i del governador civil d'Alacant i esperà amarrat fins que hi pujà tot el passatge (TORRES 2004: 48). Així ho explica Helia González al seu llibre:

El capitán del Stanbrook, Andrew Dickson, estuvo en todo momento visible en su puesto. Ese hombre pequeño, fornido, llevaba la carga de su pasaje especial como si todos nosotros hubiéramos nacido de él. Era responsable de nuestras vidas en el mar y también más allá: de que nos aceptaran a nuestra llegada a pesar de estar fuera de lo pactado. (González 2006: 23)

L'*Stanbrook* i el seu capità conegueren un trist desenllaç, pocs mesos després del desembarcament a Mers el-Kebir, el carboner rebé l'impacte d'un torpede provinent d'un submarí alemany que provocà el seu enfonsament i la mort de Dickson.

En arribar a Algèria, la rebuda per part de l'administració francesa no va ser gens cordial. Les autoritats locals de tendència dretana de la ciutat d'Orà, al port de la qual arribaren el *Rotroin*, juntament amb

l'*Stanbrook*, esperaven ordres de París. Els de l'*Stranbrook* hagueren d'esperar 26 dies per poder desembarcar tots els seus passatgers. Les dones i els nens pogueren baixar del vapor a la seua arribada al petit port de Mers el-Kebir. Al moll els esperava la solidaritat de la comunitat d'origen espanyol:

Algo me hizo reaccionar. Era un aroma olvidado. Un olor reconfortante. Tuve que verlo para recordar. En improvisadas mesas hechas con largos tableros sobre trípodes, abundantes rebanadas de pan recién horneado y leche con azúcar dispuestas para sernos distribuidas. Hasta allí nos condujeron. El ánimo del triste cortejo se trocó en sorpresa, luego en incertidumbre, y, al ver que todos esos manjares nos estaban destinados, en explosión de alegría. (GONZÁLEZ 2006: 25)

Tot i que les dones i els nens comptaren amb la solidaritat espontània dels oranesos, als homes els esperava un tractament equiparable al dels presoners de guerra.

Els segrestaven la documentació d'identitat, els escorcollaven, els seleccionaven per categories ideològiques, la prevenció sanitària els obligaven a ser vacunats, les preocupacions sobre ells s'extremaren amb una forta vigilància a càrrec de soldats senegalesos. El seu sentiment era de decepció (MENAGES-MONJO 2007: 38).

No tots els que es refugiaren a Algèria arribaven procedents de les costes llevantines, molts hagueren d'utilitzar diversos mitjans d'eixida. Per una banda hi hagué els qui entraren a Algèria des de França, passant la frontera a peu. També des de la metròpoli s'envià als més indisciplinats a l'altra banda del Mediterrani.

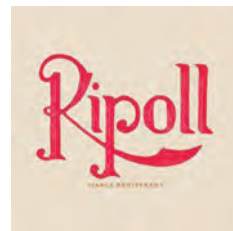
Fig. 4. Alger, 1929.

Les autoritats colonials temien l'arribada massiva dels refugiats espanyols fonamentalment per dues raons: l'atur que existia a la colònia i la influència política que podien exercir sobre l'opinió pública algeriana. Juntament amb la premsa algeriana de dretes, les autoritats de la metròpoli feren tot el possible per desmoralitzar els refugiats i empènyer-los a eixir de la colònia. Els alcaldes de Sidi bel-Abbès i d'Orà eren ambdós simpatitzants de Franco. Sidi bel-Abbès era coneguda com a punt de partida del servei clandestí d'avionetes amb passatge de diners i de contraban per a Franco.² Així mateix a la ciutat d'Orà existí durant els primers anys de la postguerra una xarxa complexa d'espionatge franquista, les activitats de la qual foren denunciades per la premsa algeriana d'esquerreres (BONMATÍ 1992: 61).

Amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial el context de guerra s'internacionalitzà i les indústries franceses a Algèria utilitzaren els refugiats com a mà d'obra en les mines, en la construcció d'obres públiques i com a soldats. Eren treballs molt durs i pèssimament remunerats, en els quals els càstigs es convertiren en una amenaça constant i la reclusió en camps de repressió era habitual. A aquests camps, situats al sud d'Algèria, en ple desert saharià, el tracte vexatori i la mala alimentació eren un denominador comú. Al camp de Hadjerat M'Guil moriren a conseqüència de les brutals tortures infligides pels dirigents del camp, funcionaris del règim filonazi francès dirigit pel general Pétain, sis refugiats, quatre dels quals foren identificats com a republicans espanyols. Aquests refugiats havien estat destinats el 1941 al camp de treball de Colomb-Béchar, un oasi situat a la zona del desert, cap a on pretenien encaminar la línia quimèrica del ferrocarril transsaharià que havia d'unir el Níger i el Senegal amb el Mediterrani.³

Amb el desembarcament nord-americà i la desfeta francesa el novembre de 1942, se suprimiren els camps, permetent el reagrupament de grups i partits polítics d'oposició al franquisme. Quatre anys més tard es compten sis partits ben diferenciats: el PSOE, el PCE, el PSUC, Esquerra Republicana, Trotskistes i Unió Republicana, a més de la UGT i la CNT (JORDI 1992: 129). S'editaren diaris per part de cada formació política. El primer a aparèixer, el 1943, fou la *Unión Nacional*, del PCE. Més tard aparegueren *Renovación* i *El Socialista*, del PSOE a Orà i Alger respectivament, i, per la seua banda, la CNT publicà *Solidaridad Obrera*. Però a partir del 1949 els dirigents d'aquests partits polítics reforçaren les files dels exiliats a la metròpoli, deixant Algèria amb una feble representació. A partir d'aleshores les actuacions dels exiliats polítics al país magrebí es reduïren a comentaris sobre la situació política i econòmica d'Espanya, i a commemorar dates significatives de la República.

El Nord d'Àfrica fou el segon punt de destí, pel que fa al nombre d'exiliats, per darrere de la França metropolitana i per davant de la Unió

² Posteriorment, amb l'arribada de *pieds-noirs* a Espanya, Franco els concedí una ajuda de la qual no es podien beneficiar altres residents a l'estranger, i molts d'aquests *pieds-noirs* es posicionaren a favor del règim franquista.

³ Sobre aquest tema existeix un documental realitzat per Joan Sella i dirigit per Miguel Mellado, emès per TVE el 2006: *Cautivos en la arena: Una historia del exilio*.

Soviètica i de Llatinoamèrica. Figures com Dolores Ibárruri, Rafael Alberti o Max Aub passaren per Algèria.

3. COM ARRIBAREN?

3.1. Comunicacions entre la Península i el Nord d'Àfrica

Un dels motius que afavoriren l'emigració fou la millora de les comunicacions entre els ports d'embarcament i de destí. Entre el 1830 i el 1860 el transport de passatgers i de mercaderies entre Espanya i la regió oranesa s'efectuava de manera irregular sobre velers de petit tonatge. Molts emigrants utilitzaven petites embarcacions, normalment de contraban o pesca per dirigir-se cap a la costa africana, ja que resultaven ser un mitjà pràctic per a una travessia d'unes poques hores. Solien fer ús d'aquestes embarcacions aquells que preferien que no constara el seu trasllat per raons personals o econòmiques (s'eximien així de pagar el preu de les taxes del visat), per eludir responsabilitats militars o judicials, o bé perquè formaven part del conjunt de dissidents polítics que es dirigiren cap a terres algerianes. Però en molts casos aquestes embarcacions, de menys de vint tones, transportaven fins a dos-cents passatgers i tot i que el trajecte era breu, eren freqüents els sinistres registrats amb llargues llistes de morts i desapareguts. Un exemple il·lustratiu del trajecte, ja habitual, entre Orà i les costes alacantines és el que es recull del testimoniatge de Vicent Ripoll:

Anaven cap allà els vaixells, aquells *patera*, més o menys, i després s'ha quedat en el folklore de per aquí, de les festes i això, la cançoneta deia més o menys així: «A Orà mo n'anem, a Orà mo n'anem, a menjar figues de moro, a Orà mo n'anem, a Orà mo n'anem, no sabem si tornarem. Mo n'anem a Orà a menjar figues de moro...», i així repetitivament, que sona com si estigueren remant i anant-se'n cap allà, i no sabien si tornarien perquè a voltes naufragaven clar, com ara els que fan al revés, més o menys.

Amb el temps, el creixement de l'emigració féu necessari, tant pels espanyols com pels francesos, l'establiment d'un trànsit més regular i intens entre ambdues costes. Les primeres línies regulars foren introduïdes per companyies franceses cap al 1860. Alguns patrons espanyols ho havien intentat anteriorment però sense èxit. Tan sols la Companyia francesa de Correus Imperials preveïé escales a Barcelona, València, Alacant i Cartagena en el trajecte Marsella-Orà. En aquell moment València era el principal port d'embarcament cap a Algèria de la Península, però poc després passà a ser-ho Cartagena una vegada arribà allà el ferrocarril. La proximitat de la ciutat murciana a Orà reduïa considerablement el preu del passatge, que de València a Orà era de sis reals en tercera classe. L'aplicació del vapor a les comunicacions terrestres i marítimes impulsà de manera considerable els contactes entre la Península i la colònia francesa. S'esperava poder enllaçar la xarxa ferroviària es-

panyola mitjançant un servei regular de vapors amb el ferrocarril Alger-Orà-Constantina en procés de construcció.

A partir del 1878 armadors espanyols i francesos s'adjudiquen el profitós trànsit amb una separació de tasques. Els francesos s'encarregaren del trànsit comercial i postal i els espanyols del de passatgers. Pel que fa a les companyies peninsulars, aquestes es multipliquen a partir del 1880. Apareixen noves navilieres que sobrepassen les 500 tones: la *Don Juan Tenorio* i els tres vapors destinats per l'emprenedor home de negocis valencià, el Marqués de Campo, *Fe*, *Esperanza* i *Caridad*, que intercalaren Cartagena a la ruta Alacant-Orà-Alger. El 1885 l'armador alacantí Carratalà irromp amb les embarcacions *Amalia* i *Besós*, i el 1888 ho fa l'armador Salinas amb el *Correo de Alicante* i el *Correo de Cartagena*.

Carles Esplà ens evoca en un dels seus articles, amb els quals descriu la ciutat d'Alacant en el canvi de segle entre el XIX i el XX, l'arribada al port d'Alacant dels vaixells provinents d'Orà:

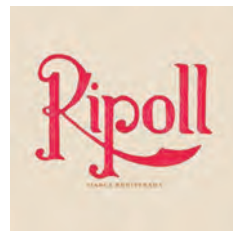
Es mesclaven els viatgers del vaixell d'Orà, aquell barri d'Alacant on es parlava una barreja de francès, castellà i valencià, amb els del Besós, vapor que cobria la ruta amb Barcelona, i que a pas lent portava els comerciants cap a la Ciutat Comtal, a la recerca de diverses mercaderies, principalment tèxtils (AGOSTO-PUIG 2007: 21). En baixen cavallers algerins que porten barret fort i guardapols, i senyores que s'han posat al cap una quantitat exagerada de fruites, flors i ocells. Es diuen *madame Sansanó*, *madame Lozanó*. Totes són alacantines. Orà és una mena de barri d'Alacant. En lloc d'anar-hi en el tramvia de mules, s'hi va en vaixell. Els passatgers del vapor d'Orà diuen txe i *oh, là, là!* ⁴.

Finalment s'imposaren les companyies franceses. Els navilis més recordats de la darrera època són el *Sidi Brahim*, el *Sidi Mabrouk* i el *Gouverneur Général Laferrière*, que cobria la travessia Alacant-Orà en 10 hores.

4. LA VORERA D'ENFRONT⁵

4.1. Una operació de prestigi

Les relacions entre la Regència d'Alger i els països europeus eren a principis del segle XIX molt delicades. Feia tres segles que una estrènia minoria turca dominava el Magreb Central *al-magrib al-awsat*, imposant a huit estats europeus, entre ells Anglaterra, un sistema de donatiu anual a fi d'evitar en la mesura del possible les accions del cors que pogueren afectar els seus interessos al Mediterrani i propiciar així una certa tranquil·litat a la mar. Des del 1813 Espanya venia gestionant a Viena l'enviament d'un cos expedicionari internacional punitiu contra les regències magrebines. Per raons d'índole geogràfica aquesta situació era clarament desfavorable per a Espanya, i les negociacions per a

⁴ Citat per Antoni Seva Llinares i recollit en Carles ESPLÀ, «Un port mediterrani: Viatge nostàlgic a les platges del Postiguets», *La Nostra Revista*, Mèxic, 1946, p. 13.

⁵ *La acera de enfrente* és el títol que posà al seu llibre de viatges a Algèria F. Martínez Yagües a les primeries del segle XX.

la devolució de captius eren tan freqüents com costoses per a l'Administració. Però la Guerra del Francès havia deixat el país militarment massa feble com per poder sufragar cap expedició punitiva. La resta de països europeus tampoc sentí interès per atendre les peticions de Ferran VII d'acabar amb la impròpiament anomenada «pirateria barbaresca», cors en realitat,⁶ preocupades com estaven de satisfer les seues pròpies apetències territorials en altres àmbits geogràfics. Són llavors les esporàdiques accions de força contra Alger i Tunis per part dels nord-americans, holandesos i anglesos les que posen en alerta als governants otomans. Però fou sobretot l'expedició anglesa, dirigida per Lord Exmouth, l'única que afeblí la Regència, amb la destrucció de part de la flota corsària al port d'Alger, propiciant un acord angloalgerià que englobava onze països, entre els quals Espanya ja no tenia un paper d'interlocutor amb la minoria turca.

Poc després tornaren a produir-se una sèrie d'atacs a bucs francesos, que juntament amb altres greuges antics, propiciaren una expedició a Alger. La idea d'una intervenció de França havia estat present en diverses ocasions, però no fou fins el 1827 quan es reprengué amb la intenció subjacent de desencadenar un conflicte diplomàtic pertorbador, que desviara l'atenció dels problemes interns de França. Charles Robert Ageron escriu al seu excel·lent llibre sobre història d'Algèria: «Cette expédition ne se rattache pas à la politique coloniale de la Restauration: elle fut à la fois un expédient improvisé et un geste politique intérieure, accomplis par un gouvernement en difficultés qui recherchait une opération de prestige» (AGERON 1969: 8).

La tensa relació entre el deï d'Alger i França s'arrossegava des del 1818, any durant el qual s'avaluaren els deutes contrets per la França

⁶ «La distinción entre "piratería" y "corso" es fundamental para comprender el alcance de la actividad marinera de Argel y es reivindicada por todos los historiadores musulmanes. El "corso" es una actividad oficial, en defensa de la patria y la religión, perfectamente integrada en la actividad y en la legislación del Estado argelino. Más aún, viene a ser el eje de sus ideales colectivos». Vegeu Mikel de EPALZA, *Los moriscos antes y después de la expulsión*, Mapfre, Madrid, 1994, p. 244.

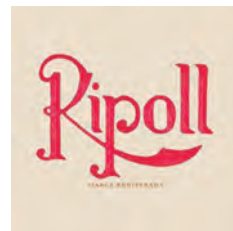
Fig. 5. Barri europeu d'Alger, 1935.

napoleònica amb alguns protegits de la Regència i s'acordà pagar un total de quatre milions i mig de francs, altres dos milions i mig quedaren en depòsit a l'espera de la resolució de diverses reclamacions. El dei exigí la custòdia del depòsit i que les dites reclamacions foren verificades per tribunals algerians. Poc després, el dei, durant una reunió amb el cònsol general de França, i davant la decepció que suposà una resposta no desitjada per l'assumpte de la custòdia dels dos milions i mig de francs, perdé el control i colpejà amb les barnilles del seu ventall la galta del cònsol francès. Aquest episodi desembocà en una ruptura diplomàtica entre el govern francès i la Regència. França retirà els seus representants consulars i sotmeté Alger a un bloqueig marítim que durà tres anys. De retop, el dei aprofità per confiscar les propietats franceses i demanà el seu sobirà a Constantinoble l'enviament de tropes otomanes, petició a la qual el soldà respongué amb l'enviament d'un diplomàtic, Taher Pacha.⁷

A finals del mes de gener de 1830 es decidí la intervenció militar. Una flota francesa, amb una nau de guerra anomenada *Proserpine* bloquejà Alger. Aquesta acció no rebé una mala acollida per part de països europeus com Àustria, Prússia o Rússia. Tan sols Anglaterra que, instal·lada a Malta, tenia també aspiracions sobre el territori algerià, s'hi oposà. L'actitud d'Espanya davant la intervenció francesa ve dictada per la postura anglesa. No tenia materialment la capacitat per costejar simultàniament la lluita en dos fronts, i les seues preferències la portaren cap a l'Amèrica Llatina.

Tot i l'oposició anglesa i espanyola, França prosseguí amb la seua empresa. El 14 de juny una armada de 37.000 homes desembarcà a la badia de Sidi-Ferruch, i el 5 de juliol Alger es rendia al general de Bourmont. La presa d'Alger no tingué una gran repercussió a França, però sí que fou molt comentada a l'estranger. Les accions franceses en contra de la Regència foren presentades a Europa com una moderna creuada en pro dels drets humans, però en realitat molts comerciants la veieren com una defensa del trànsit marítim al Mediterrani occidental.

El general Boyer, que rebé el sobrenom de *Pierre le Cruel*, s'emparà d'Orà el 4 de gener de 1831, on governà exercint el terror. Deu anys més tard el mariscal Bugeaud és anomenat governador general, i en set anys, disposant de tots els recursos en armes i homes i seguint la seua cèlebre divisa *Ense et Aratro*,⁸ pretengué l'ocupació de tot el territori algerià. «El resultat és, per als àrabs, descoratjador: el poble havia canviat d'amo, l'aristocràcia d'amic; s'havien perdut moltes vides. La situació econòmica i moral era miserable» (SEVA 1968: 43). Els algerians començaren a organitzar-se. Sorgiren dos caps principals que dirigien la resistència: el bei Haj Ahmed, que s'havia mantingut a Constantina i reclamava ser el successor del dei, i Abd al-Qadir, que fou proclamat el 1832 «soldà dels àrabs» i mantingué l'agitació de la resistència fins al seu rendiment el 1847.

⁷ Als soldans o sobirans otomans se subordinava el dei d'Alger.

⁸ 'Amb l'espasa i l'arada'.

4.2. A la vespra de l'ocupació

Al l'època de l'ocupació francesa, la major part de la població algeriana estava formada per amazics,⁹ i per àrabs. Hi havia també minories, com la dels jueus, la dels moriscos, també anomenats *moros*, i la dels *kologlu*, mestissos de turcs i de dones algerianes, així com l'oligarquia turcootomana, que dominaven sobre la resta.

A principis del segle XIX, els deis eren elegits per una milícia turca i rebien del soldà de Constantinoble la seua investidura. Però tot i que havien de mantenir constants relacions amb el soldà (de tant en tant li enviaven alguna ambaixada protocol·lària amb la deferència de comunicar l'elecció d'un nou dei, tot reiterant-li la seua subordinació purament formal) governaven en sobirania absoluta, assistits per un consell compost de cinc alts funcionaris d'origen turc. La Regència estava dividida en quatre territoris: la regió d'Alger, sotmesa a l'administració directa del dei sobirà, i altres regions governades cadascuna d'elles per un bei, subordinats del dei. La regió de l'est, amb Constantina com a capital; la regió més occidental, amb Orà; i la regió de Titteri, amb Medea. Els habitants de les ciutats, en la seua majoria moriscos i jueus, es repartien el petit comerç i els arts i oficis, i vivien deslligats de les masses rurals. Però el comerç exterior de la Regència es trobava sobretot en mans de jueus liornesos,¹⁰ que havien esdevingut els banquers del bei.

A la vespra de l'expedició francesa, el règim otomà es trobava molt afeblit per les grans revoltes araboamazigues, per la feudalització dels funcionaris i pel descens de les exportacions. El sentiment antiturb perdurava entre les tribus, que tan sols reconeixien com a caps els nobles guerrers de les seues pròpies famílies.

4.3. L'era dels aventurers

Tot i que la presa d'Alger no tingué gaire ressò a França, ja apareixen durant els primers anys de la futura colònia seguint les petjades de l'exèrcit, un seguici d'homes que es dirigeixen cap a Algèria a despit de l'inconvenient de la situació de guerra. La falta de planificació sobre el territori algerià va fer d'aquelles circumstàncies un moment propici per a fer una fortuna ràpida. Maltesos, italians i immigrants d'origen espanyol, en la seua majoria alacantins i menorquins, hi van, tot jugant-se la pell, seguint els contractistes i els especuladors que els ofereixen una vida millor. Arriben en barques disposats a comprar algunes parcel·les de terra i amb la intenció de cultivar-hi hortalisses, en una regió lliurada encara a les operacions militars franceses. L'etapa de colonització lliure sota direcció militar es perllongà fins el 1837. A partir d'aquest any i fins el 1846 es desenvolupà amb el suport de l'exèrcit una colonització oficial civil. Aquesta colonització va més enllà de les ciutats d'Orà i d'Alger i es creen diversos centres als voltants dels reductes militars.

⁹ Malgrat que històricament s'ha emprat el mot *berber*, preferim ací la forma *amazic*, que deriva del nom que es dona a si mateix aquest poble. En Carles Castellanos i Llorenç empra el terme *amazic* a la seua obra, escrita amb col·laboració de l'associació catalanaamaziga ITRAN/ESTELS, *Els amazic* (CIEMEN, Barcelona, 2003).

¹⁰ En el si de la comunitat jueva es diferenciaven dos grups: els autòctons, sefardites procedents de les diverses fugides o expulsions de la Península entre els segles XIV i XV i els procedents de Liorna, en el segle XVII.

El 1845 les autoritats d'Elx ja xifraven en més de cinc-centes el nombre de famílies emigrades del seu terme municipal (BONMATÍ 1992: 21). La importància de la població d'origen espanyol per sobre de la francesa a la regió oranesa és ben palesa fins el 1852.

Any	Espanyols	Francesos	Espanyols a Algèria
1837	1555	1182	
1841	2999	1606	9748
1843	6247	1741	
1845	10213	5695	25335
1847	15780	11297	
1851	15780	21535	
1852	20346	20240	42399
1855	21342	26150	42569

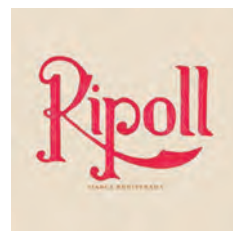
Font: Elaboració a partir de JORDI 1996: 16.

Quant a la regió d'Alger o *Algerois*, cal destacar l'arribada d'emi-grants procedents de les Illes Balears, sobretot de Menorca, a les primeries de l'ocupació. Maó passa a ser per als francesos un punt clau i estratègic per a l'ocupació del territori algerià, a mig camí entre la base naval de Toló i Alger. És a Maó i a Es Castell on es construeixen hospitals improvisats per a acollir els militars francesos ferits i on s'instal·la la base d'avituallament de l'armada francesa, fet que potencia l'emigració de menorquins cap a territori nord-africà.

El corrent migratori de menorquins cap a Algèria s'explica principalment per l'estreta relació de Menorca amb la campanya militar francesa i per la necessitat de donar solució a la crisi econòmica de l'illa,¹¹ tot i que hagué altres condicionaments secundaris. Així, per exemple, sembla ser que molts joves menorquins emigraren a Alger per evitar el servei militar. (Marfany 2002: 21)

El govern francès, amb el governador Clauzel com a representant, facilità l'arribada a Alger de menorquins per ajudar a assegurar l'abastiment normal de la capital. També foren ben rebuts pels francesos, que tot i haver confiscat nombroses propietats rurals, se sentien més atrets per la vida a la ciutat que no pas per la dedicació al cultiu de la terra, faena que preferien deixar en mans dels illencs.

El 1834 Alger ja tenia una *rue de Mahon*. Tot i que el gros de l'emigració de les Illes Balears provenia de l'illa de Menorca en la seua totalitat, a Algèria tant mallorquins com menorquins eren identificats com a maonesos. Es feia una distinció entre els illencs menorquins i mallorquins, i la resta d'emigrants considerats espanyols, on s'inclouïa valencians, murcians i andalusos. Així, per exemple, trobem que «los españoles, los mahoneses y algunos provenzales son los mejores horte-

¹¹ L'economia de Menorca havia quedat greument afectada pel decret del Govern Espanyol, que pressionat pels interessos bladers castellans, prohibia la introducció de blat forà a la Península.

lanos que tenemos. Cultivan todas las legumbres de Europa y los mismos árboles frutales que los moros» (VILAR 1989: 72). Distinció que es feia fins i tot en les estadístiques oficials.

Segons Jordi va haver-hi dues etapes d'emigració de menorquins a Alger. Una primera etapa, que ell anomena espontània, que situa entre els anys 1830 i el 1835 i, una segona etapa entre els anys 1835 i el 1836, que fou promocionada per un aristòcrata francès instal·lat a Alger, el Baró de Vialar, que arranjà per compte propi l'emigració d'un centenar de famílies, a les quals facilità el transport i assegurà feina. Tanmateix Marta Marfany insisteix en el caràcter organitzat o fins i tot «oficial» de l'emigració de menorquins a Alger. Tant a la primera etapa com a la segona, existeix tota una correspondència consolar, burocràtica i documental, on es discuteix de visats i d'altres aspectes dels emigrants com la higiene o la seua honestetat, que evidencien aquesta organització, iniciada tan bon punt l'exèrcit francès arribà a Alger (MARFANY 2002: 25).

4.4. El triomf dels colons

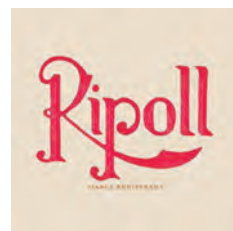
A partir de la revolució burgesa de 1848 a França, s'inicià a Algèria una etapa de colonització dirigida que alguns historiadors qualifiquen de colonització capitalista. Amb la pretensió implícita de la inexistència de la propietat privada, foren confiscades les terres de les càbiles que no tenien títols, així com els boscos algerians que passaren a ser propietat francesa. Es crearen colònies agrícoles amb aturats parisencs, considerats perillosos a les acaballes d'una revolució.¹² Aquesta maniobra estava des d'un primer moment abocada al fracàs. Els parisencs no estaven preparats per a les dures condicions que els esperaven a Algèria i aviat quedaren reduïts a la meitat per mort o abandó (SEVA 1968: 52). Les concessions es trobaven en terrenys malsans, on el còlera i el paludisme feren autèntics estralls entre la població nord-europea. La inexperiència i el desconeixement que tenien dels mètodes i les faenes agrícoles foren també responsables del seu fracàs. Es comptaren prompte prop de tres mil morts, i molts dels que no periren retornaren a França. Els efectes devastadors del còlera també afectaren la població d'origen espanyol, i es donà per primera vegada un moviment retrògrad de la migració peninsular cap a costes africanes.

Amb la instauració del Segon Imperi al desembre de 1852,¹³ el govern efectiu d'Algèria, amb l'oposició dels colons, tornà a mans dels militars. El poder continuava estant clarament en mans de la població europea, a qui es reservava el comerç i la indústria. La supressió el 1864 de les concessions gratuïtes, havia donat pas a l'adquisició de terrenys a preu fix per part de companyies fortes, la majoria de les quals eren companyies franceses, augmentant així els beneficis dels colons, posseïdors de les millors terres. Els àrabs i els amazics no podien més que oferir els seus braços, perpetuant la seua submissió com a mà d'obra barata.

¹² S'esperava d'aquesta manera resoldre el problema de l'augment de l'atur a París, i de retruc es deportaven a Algèria, sense ser jutjats, al voltant de 4.350 insurrectes de *les journées de juin de 1848*.

¹³ Proclamat per Louis-Napoléon Bonaparte un any després d'haver dissolt l'assemblea de la Segona República.

Les grans companyies privades foren també sol·licitades per finançar els treballs públics, que havien d'equipar el país d'una important infraestructura econòmica, a canvi d'importants concessions de terreny. Aquestes obres atragueren més de 50.000 europeus i de retop, a partir del 1871, permeteren una ràpida extensió de la colonització.

Mes	An	Nombres y Apellidos	Estat	Estat	Segon	tercer	Observaciones
Mayo	15	Morales Ramon Munoz	soltero	30	en casa	Por Balencia	Pravi.
"	"	Jacme Mella Campese	"	27	fundado	E. M. M. M.	Montelo.
"	"	Ant. Gualle Campese	"	28	"	"	"
"	"	José Torres Pastor	casado	30	"	Alled	"
"	"	José Maiza Jander	"	28	"	M. M. M.	"
"	16	José Bello Ruiz	soltero	16	"	"	"
"	22	Requena Ortiz Pascual	casado	35	en casa	P. Ortiz	Pravi.
"	"	Agustina Sanchez Pascual	soltera	44	"	Ortiz	"
Junio	10	Ant. Gomez Montoliu	casado	46	el parg	Ortiz	Argel
"	13	José Ruiz Garcia	"	50	"	E. Lopez	"
"	21	Ant. Bello Ruiz	"	40	el parg	Ortiz	Argel
"	"	Agustina Gualle Pastor	soltera	62	en casa	P. Ortiz	Pravi.
Julio	11	Agustina Ramon Munoz	casado	37	soltero	Munoz	"
"	15	Julia Hernandez Mora	casado	40	soltero	Ortiz	Argel
"	16	José Bello Ruiz	soltero	62	soltero	Ortiz	Pravi.
"	"	Ant. Bello Ruiz	casado	63	"	Munoz	"
"	27	José Bello Ruiz	"	42	soltero	Ortiz	Argel
"	31	Ant. Bello Ruiz	soltero	17	soltero	Ortiz	Argel
Agosto	"	José Bello Ruiz	"	27	"	Ortiz	Argel
"	"	Ant. Bello Ruiz	"	17	"	Ortiz	Argel
"	4	Ant. Bello Ruiz	"	17	"	Ortiz	Argel
"	"	Ant. Bello Ruiz	"	17	"	Ortiz	Argel

Fig. 6. Registre d'immigrants (1908-1911).

El canvi de règim a França, amb la fi del Segon Imperi,¹⁴ fou rebut amb entusiasme pels colons francesos. Els esdeveniments d'aquestos anys provocaren a França un revifament nacionalista que a Algèria es traduí en un canvi d'actitud respecte als europeus no francesos. El 16 d'octubre del 1871 es prohibia la concessió de terres als estrangers, europeus no francesos.¹⁵ Es tractava de fomentar la colonització oficial amb alsacians i lorenesos. Però a despit de la política colonial dirigida a augmentar la població francesa a la colònia nord-africana, la població espanyola, que havia conegut un creixement semblant a la metropolitana des del 1861 fins al 1871, esdevingué clarament predominant a la regió oranesa.

La colonització lliure avançava paral·lelament a l'oficial. La llei Warnier del 1873 facilità la transmissibilitat de les parcel·les amb la supressió del règim d'indivisió de les terres dels nadius algerians, fent-les vendibles i propiciant així una *francització* quasi absoluta de tot el territori. En menys de trenta anys havien ocupat un milió d'hectàrees en total. Però la majoria dels colons francesos, tot i ser propietaris «ne s'y enracinèrent jamais totalement: pour eux l'agriculture fut plus une entreprise qu'un genre de vie» (AGERON 1969: 52). L'auradors espanyols, maltesos i italians reforçaren en un primer moment per acabar substituint finalment els colons francesos en les feines agrícoles.

¹⁴ El buit de poder creat a partir de la captura a Sedan de Napoleó III durant la guerra francoprussiana, donà pas a la instauració del *Gouvernement de la Défense National* i de la *Commune*, abans de ser instaurada finalment el 1875 la *Troisième République*.

¹⁵ Aquest decret tornava a posar en vigor el sistema de concessions que havia estat suprimit el 1864, tot i que incorporava l'obligatorietat de nou anys de residència i l'exclusió dels estrangers. El 1878 un segon decret atenuava aquesta condició, i serà possible que un estranger en procés de naturalització obtinga una concessió. Segurament es tracte d'una maniobra més per accelerar la naturalització de la comunitat espanyola.

Fins el 1880 el blat havia sigut el veritable cultiu colonial, però la ruïna vinícola que havia provocat la fil·loxera a Europa, esdevingué una oportunitat temptadora per als colons, que incorporaren el cultiu de la vinya a la colònia, creant així un nou mercat per als vins francesos. La introducció de la vinya fou una autèntica revolució econòmica, ateses les condicions ambientals favorables per al cultiu i la conjuntura en què s'expandí, la creació d'un «vinyer de reserva» a la colònia fou tot un èxit per a França. Però aquest vinyer que en teoria havia de comportar la creació d'una estructura econòmica basada en el minifundisme de petits agricultors vinícoles, acabà sent la prolongació del latifundisme cerealista, que monopolitzà les ajudes i les concessions governamentals. La concentració de la propietat provocà un agreujament de les diferències dins la societat colonial. «Els colons pobres eren europeus de segona categoria, però europeus: molt per damunt de l'indígena, que era l'autèntic explotat i vivia de les engrunes de la nova prosperitat» (SEVA 1968: 63).

En aquest context d'expansió agrícola l'immigrant espanyol i italià, però sobretot aquell coneixedor de la tècnica del cultiu de la vinya esdevingué indispensable. El 1890 arriben a Algèria milers de llauradors provinents de les costes de Múrcia, d'Almeria i d'Alacant: «Les Espagnols fournissent la main-d'œuvre pour les mois de grand travail. Ceux qui ne repartent pas à l'automne, ou qui reviennent l'année suivante avec leur famille, jettent les bases de cette nombreuse population espagnole qui s'implante rapidement, et si fortement en Oranie» (JORDI 1996: 19).

Aquesta informació apareix reforçada pel nostre informant Vicent Ripoll, que ens explica quina era la dedicació del seu avi quan emigrà a Orà: «Ell era l'encarregat, el capatàs, d'una finca on tenien blat, però sobretot tenien plantat vinya. Ell dirigia molt bé la qüestió de la verema. Ells eren els que dirigien un poc la tasca, i la mà d'obra més primària eren moros».

Davant la important població espanyola a Algèria, que ja superava en moltes regions el nombre de francesos, França decidí imposar la nacionalitat francesa a tots els fills d'estrangers que no la refusaren. Cal dir que la possibilitat de refús estava pràcticament exclosa. En un primer moment convidà els europeus no francesos a nacionalitzar-se, però acabà imposant els processos de naturalització; s'havia decidit *francitzar* Algèria. Tieman, governador d'Algèria en aquell moment, declarà: «Puisque nous n'avons plus l'espérance d'augmenter la population française au moyen de la colonisation officiel, il faut chercher le remède dans la naturalisation des étrangers».

5. CAP A LA CONSTRUCCIÓ D'UNA IDENTITAT *PIED-NOIR*¹⁶

5.1. Formes de naturalització

Per compensar la pèrdua d'Alsàcia i Lorena, França dirigí la seua mirada cap a Algèria amb la pretensió de convertir-la en una nova pro-

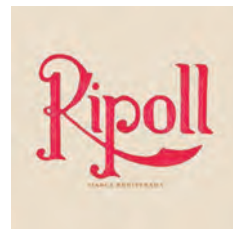
¹⁶ L'origen del terme *pied-noir* no està del tot comprovat. Hi ha diverses hipòtesis: per a alguns fa referència al nom que reberen els soldats francesos d'Algèria que van combateren a Europa durant la Primera Guerra Mundial; per a altres, el nom té a veure amb el color, que a causa del sutge, prenen els peus dels mariners que treballaven a les calderes dels vaixells de vapor que unien Algèria amb la metròpoli francesa. Però la teoria més acceptada és que és un terme que prové d'una vella expressió utilitzada pels nadius algerians per referir-se als militars i colons francesos al començament de la colonització, probablement en al·lusió a les seues botes de cautxú negre. Ací el terme s'utilitza de manera anacrònica, ja que durant els 132 anys de presència francesa a Algèria, els colons mai s'autodenominaren *pieds-noirs*, sinó francesos o europeus d'Algèria; el seu ús es generalitzà a partir del 1962, moltes vegades de manera pejorativa. Avui en dia l'abast d'aquest terme és tan confús com el del seu origen.

víncia francesa, però abans calia acabar amb el predomini espanyol a l'oranès i l'expansió demogràfica italiana a l'Algèria oriental. El desig d'incrementar la població francesa tan sols es podia realitzar, atès que la metròpoli francesa no facilitava suficient població a la colònia, mitjançant la naturalització dels estrangers europeus no francesos, i dels jueus algerians.

El *senatus-consultum* del 1865 establí un sistema de naturalització «d'euroestrangers» que restringí la durada de deu anys a tres anys de residència per poder optar a la nacionalitat francesa, i suprimí l'autorització prèvia d'establir el seu domicili a França. Aquell que ho desitjara havia de ser major de 21 anys i havia de formular una petició davant el batlle de la seua comuna. El decret del senat es presentà d'aquesta manera com una invitació a la naturalització. I, tanmateix, per a decepció de les autoritats franceses, espanyols i italians respongueren amb timidesa. Del 1865 fins al 1883 s'estima una mitjana d'unes seixanta naturalitzacions d'espanyols i de noranta italians que obtingueren cada any la nacionalitat francesa (CRESPO 1994: 127). Els migrants d'origen espanyol foren els qui menys respongueren a aquest decret, que comportava un desig explícit d'esdevenir francès. Jean-Jacques Jordi explica aquest desinterès per «le rapprochement des deux côtes, la similitude du climat, l'absence d'un trop grand dépaysement»; caldria afegir-hi el fet de representar la comunitat europea més important d'Algèria, sobretot pel que fa als espanyols instal·lats a l'oranès. Així doncs, Jordi opina que «l'erreur commune des mesures que nous avons énumérés était de supposer chez les Espagnols en particulier un désir de devenir Français, désir capable de se manifester explicitement» (JORDI 1996: 108).

A partir del 1870 la percepció del bon migrant comença a evolucionar fins a una apreciació negativa i un canvi d'actitud respecte als emigrants d'origen espanyol i italià. La noció de *péril étranger* fa la seua aparició, sobretot a la premsa colonial procliu a manipular les estadístiques i per boca de polítics locals amb fins clarament electoralistes. La política de *francització* a ultrança es desenvolupa ja en tots els actes de la vida quotidiana. El 1871 es restableix l'obligatorietat del passaport entre França i Espanya, suprimida el 1862; el 1884 tota representació als consells municipals fou vetada als estrangers; la llei sobre els sindicats d'aquest mateix any també impedia que pogueren exercir alguna responsabilitat.

L'obra de *francització* es realitzà conjuntament amb les accions de l'escola i de l'armada. La freqüentació escolar dels fills de les famílies immigrades augmentà durant els anys 1880, i els joves s'impregnen d'una història francesa molt nacionalista. No obstant l'aparent assimilació progressiva de la població «euroestrangera», la desconfiança davant les mesures assimilacionistes és ben present. El 1885, moment en què una futura llei de naturalització comença a dibuixar-se, el ministre de

justícia escriu: «*Ces nouveaux électeurs en acquérant une importance politique, continueraient à former une population à part, resteraient en rapport constant avec leurs consuls, leurs votes pourraient être inspirés pas des sentiments contraires aux intérêts français*» (CRESPO 1994: 129).

Alguns francesos de la colònia sospitaven que els oranesos d'origen peninsular tenien la voluntat d'emparar-se de les administracions comunals i preparar així una actitud favorable a l'annexió del departament oranés a Espanya. L'espectre del «perill espanyol» estava molt poc fonamentat i la seua importància fou exagerada. Aquest «perill» tan sols residia en la superioritat numèrica dels europeus no francesos. Des de Madrid, no tan sols no hi havia hagut cap reacció davant les iniciatives assimilacionistes de l'administració colonial, sinó que s'havia signat una convenció consular amb França el 1862 que permetia la militarització dels espanyols instal·lats a Algèria en casos extrems. Per la seua banda, les autoritats franceses aconseguiren que la mobilització fóra obligatòria per als estrangers admesos en la milícia. Els Govers d'Itàlia i Anglaterra s'oposaren a aquestes mesures, i obtingueren la revisió de les seues convencions respectives, però Espanya no en féu res.

5.2. L'assimilació jurídica

El fracàs de les mesures assimilacionistes aplicades pel govern colonial, a partir sobretot de la promulgació del *senatus-consultum* del 1865, que es basava en l'assentiment espontani del sol·licitant, fou compensat d'una manera radical amb la llei de naturalització automàtica del 1889. Aquesta llei fou un acte polític deliberat que tenia per objectiu principal el restabliment de la societat colonial. L'afluència d'espanyols i d'altres emigrants no francesos havia trencat la dualitat colonial, europeu-indígena o colonitzador-colonitzat, introduint un nou antagonisme amb l'oposició francès-estranger. L'èxit i l'autodinamisme de la migració espanyola a Algèria feia trontollar la primacia francesa a la colònia, per la qual cosa la participació estrangera havia de ser subordinada. Sobre l'existència d'aquestes dualitats Seva escriu: «Si l'antítesi europeu *versus* indígena abocava a un antagonisme de castes, la contraposició francès *versus* estranger creava rivalitats que eren neutralitzades per un sistema jeràrquic en què els primers assumien el paper d'aristocràcia a la burgesa» (SEVA 1968: 68).

La llei de 1889 és el resultat lògic d'una sèrie de mesures que ambicionen integrar l'europeu no francès en la comunitat francesa amb l'eliminació de l'elecció. Aquesta llei preveu dues maneres de naturalització: d'una banda, els infants que els migrants tenen a Algèria i que es troben domiciliats són declarats francesos l'any següent a la seua majoria d'edat (als 22 anys) si no hi renuncien formalment. D'altra banda, els xiquets nascuts a Algèria d'un estranger que és ell mateix nascut a Algèria són automàticament declarats francesos.

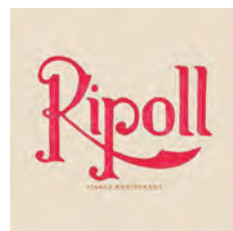
Edat	Sexe	Nom i Cognoms	Edat	Prof.	Religió	Observacions
1870	M	1. Joaquín Joaquín Joaquín Joaquín	62	caol ²		Algeria
1871	"	2. Juan Manuel Joaquín	26	sol ¹	"	"
1872	"	3. José Joaquín Joaquín	41	caol ²	"	"
1873	"	4. Vicente Joaquín Joaquín	20	"	"	"
1874	"	5. Vicente Joaquín Joaquín	25	"	"	"
1875	"	6. Joaquín Joaquín Joaquín	55	Vueto	"	"
1876	"	7. Joaquín Joaquín Joaquín	50	caolado	"	"
1877	"	8. Joaquín Joaquín Joaquín	32	"	"	"
1878	"	9. José Joaquín Joaquín	43	"	"	"
1879	"	10. Vicente Joaquín Joaquín	34	"	"	"
1880	"	11. Joaquín Joaquín Joaquín	26	"	"	"
1881	"	12. José Joaquín Joaquín	28	"	"	"
1882	"	13. Juan Joaquín Joaquín	20	"	"	"
1883	"	14. José Joaquín Joaquín	28	"	"	"
1884	"	15. Joaquín Joaquín Joaquín	26	"	"	"
1885	"	16. José Joaquín Joaquín	51	"	"	"
1886	"	17. Joaquín Joaquín Joaquín	40	"	"	"
1887	"	18. Joaquín Joaquín Joaquín	41	"	"	"
1888	"	19. Joaquín Joaquín Joaquín	20	sol ¹	"	"
1889	"	20. José Joaquín Joaquín	21	"	"	"
1890	"	21. José Joaquín Joaquín	35	caolado	"	"
1891	"	22. Joaquín Joaquín Joaquín	45	"	"	"
1892	"	23. Joaquín Joaquín Joaquín	35	"	"	"

Fig 7. Registre d'emigrants (1912-1914).

La possibilitat de renunciar es trobava pràcticament exclosa, els procediments burocràtics que calia enllestir eren nombrosos i complexos, i si tot i així algú manifestava el desig de mantenir la nacionalitat espanyola, cap sol·licitud posterior de nacionalització seria presa en consideració. Entre els pocs que refusaren ho feren principalment per una qüestió pràctica i no tant pel seu arrelament desinteressat a Espanya; molts foren homes de negocis que preferiren mantenir la seua independència; també trobem famílies que mantingueren la nacionalitat d'origen d'algun dels seus fills. En part com un segur de retirada cap a la Península en cas que la situació econòmica o política esdevinguera difícil; i d'altres, sobretot durant la Primera Guerra Mundial, per evitar enrolar-se a l'exèrcit francès. Tot i aquestes pràctiques aïllades, els censos ens mostren que la majoria no fan res per evitar esdevenir francesos. La naturalització facilità la possessió de terres o l'obtenció de treballs fins a llavors pràcticament inaccessibles per als estrangers no francesos.

La legislació colonial francesa oposà al principi etnogràfic el principi geogràfic, al *ius sanguinis* el *ius soli*. Els efectes de la llei són immediats i el nombre de Néos¹⁷ esdevé ràpidament considerable. A partir del 1889, la comunitat d'origen espanyol disminueix anualment en uns 4.000 censats «a favor» dels francesos. Jean-Jacques Jordi es pregunta quina hauria estat la corba poblacional si les lleis de la naturalització no hagueren estat votades, i elabora un interessant quadre, però que no té en compte els jueus naturalitzats francesos, per la qual cosa el nombre d'emigrants d'origen espanyol hauria sigut aproximadament dues vegades i mitja superior al nombre de francesos censats el 1930 a la regió de l'oranes.

¹⁷ Terme utilitzat a Algèria, sobretot a la premsa, i posteriorment també pels historiadors, per a anomenar els neofrancesos o francesos de nova constitució, a partir de la nacionalització francesa de ciutadans algerians de diversos orígens.

Ignorant la llei de naturalització			La realitat històrica	
Any	Francesos	Espanyols	Francesos	Espanyols
1910	110 000	230 000	218 000	93 000
1930	120 000	260 000	273 000	78 000

Font: JORDI 1996: 23

Es podria pensar que la naturalització atenuaria els sentiments de desconfiança cap a l'uropeu no francès, però fou ben bé al contrari. Amb la llei del 1889 i, posteriorment, la del 1893 la idea d'un perill estranger és de nou agitada. El temor cap a l'uropeu no francès queda ben resumit en una frase pronunciada per l'economista francès P. Leroy-Beaulieu, que adquirí un gran ressò: «Anem amb compte: no covem un ou italià a Tunísia i un ou espanyol a la província d'Orà» (SEVA 1968: 86). Però lluny de les pors que assetjaven a aquells que agitaven el «perill estranger», la realitat resultà ser molt diferent. Quant a les eleccions, els elegits continuaren sent en una gran majoria d'origen metropolità. Els *Néos* votaren a polítics francesos i manifestaren una manca d'interès pels actes de la vida política.

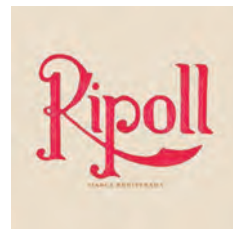
La prova que il·lustra que el procés de fusió entre les comunitats europees d'Algèria estava realment desenvolupant-se podem situar-la durant els mesos que precediren a la declaració de la Primera Guerra Mundial. No obstant el recel encara present entre alguns sectors algerians respecte als *Néos*, aquestos respongueren massivament a la mobilització. Tot i que també és cert que al voltant d'uns 20.000 espanyols eixiren d'Orà cap a Espanya, els *Néos* d'origen peninsular formaren el gros de les tropes de les *Associations nationalistes françaises*. L'afecció cap al lloc de naixement, sobretot a partir de les terceres generacions, es generalitzà propiciant una *algerització* que venia conformant-se d'ençà dels primers temps de la colònia, a partir de l'amalgama creada per les diverses comunitats que vivien a Algèria, que s'interpenetraven i es manllevaven de manera recíproca.

Ni Bárbara Cayuelas Guilabert ni Anne Marie Richard recorden que hi haguera al voltant dels anys 50 i 60 cap distinció entre els francesos de «soca-rel» i els estrangers europeus:

No, a més, allí no eres francesa o espanyola, allí eren moros o europeos, s'ha acabat. A vore lo que més havia allí en Orà era gent d'Elx i de la part d'Alacant, perquè són gent que se'n anà fugint quan lo de la guerra en les barquetes. Se n'anaren molts i allí es posaren a treballar i eren les barquetes que anaven d'aquí a Orà. Entonces a Orà hi havia molts poblets o hi havia moro que parlava el valencià com mosatros, com mosatros no, millor que mosatros, de treballar en les famílies a les afores.

No decíamos franceses, decíamos *europeés*, porque había los italianos. Nosotros allá, había los árabes y los europeos. Después

de los europeos había, y se decía así, los judíos y los católicos; como si fuera una guerra de religión, que no lo era. Entonces había los católicos, que eran los más en la escala de la época, los judíos y los árabes. Los judíos, y esto se llamaba, así eran los comerciantes y los más ricos, claramente. Esto te hablo en la ciudad, si no en el campo, con los agricultores, no sé si se hacía tanta diferencia, pero yo he vivido siempre en la ciudad. He nacido en Orán y he vivido 15 años en Orán.

I, tanmateix, França no tenia prou amb les forces inherents del contacte entre les diverses comunitats. A la legislació sobre la naturalització s'hi afegí el paper de dues institucions essencials en la societat d'aquell moment, l'escola i l'armada.

A partir del 1880, l'escola fou en gran mesura el factor principal de *francització* de les comunitats que vivien a l'Algèria colonial. A través de l'escola primària, gratuïta i laica,¹⁸ França imposa el francès i es generalitza el bilingüisme, que seria trilingüisme, entre molts emigrants d'origen valencià, alacantí, menorquí i mallorquí. Així mateix, caigué en desús amb l'escolarització en francès el *sabir* o llengua francoàrab. Aquesta llengua sorgida a partir de l'any 1830 fou objecte de descripció per *L'alliance française pour la propagation de la langue française dans les colonies et les pays étrangers*, a la qual dedicà el 1884 les següents paraules: «les mots sont espagnols, italiens, français, arabes, et souvent ils sont estropiés. La syntaxe est nulle, on ne sert que de l'infinif» (CASTELLANOS 2006: 55-56). D'altra banda, a partir de la segona meitat del segle XIX apareix el *patuet* o *pataouet*, vinculat als processos migratoris que ens atenyen, amb gran influència lingüística catalana, sobretot a Alger i a Orà, on es mantingué viu fins a èpoques recents. El català, el castellà i l'àrab s'escoltà als carrers d'Orà fins a la Independència d'Algèria l'any 1962, tal com recorda Anne Marie Richard:

Se escuchaba castellano, catalán y árabe en Orán; no se oía italiano. Se hablaba francés, castellano, un poco catalán y árabe. Obviamente yo con mis padres hablaba francés, pero de vez en cuando mi madre y su madre hablaban en castellano, en castellano afrancesado o francés castellanizado, porque era una mezcla. Y por ejemplo si mis padres querían decirse algo para que yo no entendiera se lo decían en castellano, es así que he aprendido castellano, y los primeros se decían algo en castellano, una frase no, como eran siempre las mismas frases.

Trobem tanmateix algunes iniciatives privades alternatives a l'escolarització francesa que no arribaren mai a concretar-se, com fou el cas d'un professor de Barcelona que el 1882 pretenia obrir un col·legi a Orà. Fou dissuadit pel cònsol de la dita ciutat argumentant que «los españoles residentes en este distrito prefieren que sus hijos reciban la instrucción primaria y secundaria en las escuelas y colegios comuna-

¹⁸ El 1881, el ministre d'Instrucció pública, Jules Ferry, aprova la gratuïtat i la laïcitat de l'ensenyament de primària. Així mateix, s'imposa per llei l'obligatorietat de rebre una instrucció, però que no necessàriament s'ha de donar a l'escola.

les» (VILAR 1989: 322). Cal recordar la gratuïtat de l'escola primària, que era un al·licient afegit al fet que l'emigrant peninsular estava convençut que enviar els seus fills a l'escola francesa era un mitjà de promoció social, tant dels xiquets escolaritzats com dels pares, que es serveixen de l'aprenentatge dels seus fills com a nexa amb la cultura francesa colonial. Cal recordar, però, que la majoria d'aquests xiquets provenen de contextos familiars en els quals l'analfabetisme era un denominador comú.

Les ànsies d'aprendre portaren l'avi de Yollande Fernández a amagar-se sota la finestra d'una classe, destinada tan sols als fills d'aquells que podien permetre's pagar l'escola, en un context d'extrema pobresa i d'enormes desigualtats socials:

L'école à cette époque, l'école était payante, alors ils habitaient dans un petit village près d'Almeria, je ne connais pas le nom, où il y avait une maîtresse d'école qui faisait ses cours comme d'habitude, mais

comme c'est des pays où il fait très chaud, elle faisait son cours en ayant la fenêtre ouverte, lui comme il avait cet besoin d'apprendre, comme je t'ai expliqué, il se cachait sous la fenêtre pour écouter les cours, il se cachait, tu te rend compte! Pour acquérir un peu de savoir, donc il avait quelques bases, il savait certainement conter, il savait peut-être un peu lire également, mais tout ça en cachette, il avait trouvait tout ça tout seul, c'est très, très triste. Il fallait simplement que ce soient toujours les terriens, ceux qui possédaient des hectares et des hectares qui envoient leurs enfants à l'école, et les autres, comme toujours c'étaient des ignorants

Vàries dècades més tard, encara existia un gran contrast entre el nivell d'instrucció que s'assolia als pobles del País Valencià i l'educació que rebé per exemple la mare de Maria Antònia Cano a Alger:

Ella tota la formació la va fer en francès, i una molt bona formació. Després, tot lo que ha fet ha sigut autoformar-se, perquè els seus pares eren valencians i el meu avi pràcticament no sabia ni escriure. Les persones d'ací que anaven d'Alger tenien unes possibilitats

Fig. 8. Quadern escolar, 1921.

d'assistir a una escola pilot, que era l'escola del barri. El meu consogre, que és de la meua edat, també va anar a eixa escola després, que encara existia. Per tant van anar a eixa escola i van tindre unes possibilitats d'aprendre que ací en Espanya i en els nostres pobles era impensable. La nostra mare, quan de menudes ens ajudava a fer alguna cosa de l'escola, els termes de matemàtiques li eixien en francès. Aquestes experiències són compartides per moltes persones d'allà.

Pel que fa als xiquets escolaritzats, l'alfabetització en francès dotà a aquesta llengua d'un prestigi superior al de la llengua materna. Ells, i indirectament les seues famílies, són impregnats d'una història francesa que enalteix episodis com els de *nos ancêtres les Gaulois*, *la chevauchée de Jeanna d'Arc* o *la fabuleuse épopée de Napoléon*. Un exemple il·lustratiu de l'empremta que sobre els xiquets deixa la cultura i la història francesa que es transmet a l'escola colonial el trobem en els sentiments de la mare de Maria Antònia Cano cap a França:

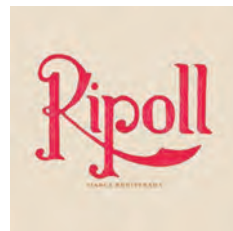
Ma mare és una francesa xovinista no t'ho pots ni imaginar. Quan eren els meus fills xicotets van fer una sèrie en la tele que es deia *Els mosqueteros* i ridiculitzaven al cardenal Richelieu, i no t'ho pots imaginar com s'enfada; i en una sèrie que van fer sobre la Segona Guerra Mundial, quan van entrar els alemanys per l'Arc de Triomf, les llàgrimes, un xovinisme, una cosa terrible. Ella, *la France i la Grandeur*.

A poc a poc, d'ençà dels inicis del segle xx, i ja plenament durant la Segona Guerra Mundial, el *Néo* difumina l'empremta dels seus orígens en un folklore culinari, musical i festiu, impregnat d'expressions lingüístiques i d'un mode de vida fruit del sincretisme en què conviuen les diverses expressions culturals a l'Algèria colonial, però les seues aspiracions i les seues mirades es dirigeixen, sobretot a partir de la dècada anterior a la Independència d'Algèria,¹⁹ més enllà de les costes septentrionals de la Mediterrània, cap a la metròpoli. A aquest canvi de mirada al·ludeix també el testimoniatge d'Anne Marie Richard:

Sabes una cosa que para mí es como muy importante, pero son cosas que he visto después; es que cuando tú estás en una tierra, en un país, tú no te preguntas ni por qué, ni dónde, ni cuándo. Tú estás, vives y punto. Después, de repente te dicen: *l'Algérie c'est la France*, *l'Algérie c'est la France*, *l'Algérie c'est la France*, *l'Algérie c'est la France*. Tú no sabes antes de que te vayan a quitar algo, si eres francés, si eres..., eres. Entonces, no hablábamos de esto. Es cuando se puso la situación muy grave, porque nadie, nadie en mi familia por ejemplo, nadie pensaba que nos íbamos a ir.

6. CONCLUSIONS

A poc a poc, la població valenciana immigrada a Algèria anà arrel·lant-se a aquella nova terra, poc hospitalària en els primers temps però

¹⁹ Guerra d'independència d'Algèria o simplement Guerra d'Algèria, per a la major part de la historiografia europea i «occidental», i Revolució algeriana o *فيريائز جلا رير حيل قروث* a les fonts àrabs.

esdevinguda lloc d'acollida. Algèria els ofería una promesa de treball, d'evolució social i econòmica que als seus pobles d'origen no s'hi donava. El pas del temps i el contacte diari amb les diverses manifestacions franceses, italianes o malteses, en una societat colonial que acabà definint l'europeu com una unitat on cabien multiplicitat de realitats culturals i lingüístiques, marcaren el lligam definitiu dels descendents de les primeres generacions d'emigrants al seu lloc de naixement. Però paral·lelament es creava una oposició entre l'europeu i els autòctons: jueus, àrabs i amazics, que patiren una forta discriminació i injustícia social. L'emigració d'origen econòmic es transformà a poc a poc en una migració de poblament colonitzador, quan els colons mediterranis esdevingueren oficialment ciutadans francesos.

Tot i amb això, i sense desdenyar les seues múltiples filiacions i adscripcions identitàries, els valencians seguiren sent un grup amb una consciència col·lectiva. Aquesta consciència de poble podria explicar-se en part pel contacte i les relacions entre les comunitats de les costes del sud-est peninsular i de la costa algeriana, amb predominança de la regió oranesa, que s'havien mantingut i fins i tot intensificat a finals de la primera meitat del segle xx d'una manera fraternal, *oficiallesca* i mig folklòrica (l'any 1952 es crea un agermanament entre Orà i Alacant), i que segurament degueren influir en la ràpida reabsorció dels *pieds-noirs* que arribaren al País Valencià. A més, durant el període de vacances, aquells que tenien mitjans per a fer-ho, tornaven als seus pobles d'origen per mantenir el contacte amb la terra i perquè les noves generacions tingueren oportunitat de conèixer-la directament.

L'any 1962 també hi hagué *pieds-noirs* que desembarcaren a Alacant per proximitat geogràfica o fins que una recuperació econòmica els permetera marxar cap a França. Molts demanaren ser repatriats, mentre que altres preferien anomenar-se a si mateixos exiliats. Però això ja té a veure amb la continuació d'una història que s'iniciarà a França amb el renaixement de l'algerianisme.

El record de l'Algèria francesa, mig província, mig colònia, sembla ara un miratge. Descrita a vegades com la situació falsa més tràgica de la nostra època, ha deixat darrere seu un llegat històric no exempt de tragèdies humanes, però tampoc d'exemples i de paral·lelismes que ens apropen i ens han de fer reflexionar sobre el nostre entorn social i humà més actual. Els nostres avantpassats creuaren la mar Mediterrània de nord a sud, com els emigrants dels nostres dies ho fan a la inversa.

BIBLIOGRAFIA I FONTS

Fons orals

Anne Marie Hernández Richard (68 anys), nasqué a Orà on hi visqué fins el 1962.

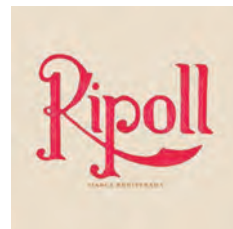
Yollande Fernández (88 anys), nasqué i visqué a Orà fins el 1962.

Bàrbara Cayuelas Guilabert (64 anys) nascuda a Elx, visqué a Orà entre els anys 1959 i 1962.

Manoli Cayuelas Guilabert (57 anys) nascuda a Elx, visqué a Orà entre els anys 1959 i 1962.

Vicent Ripoll i Esclapez (63 anys) nascut a Elx. El seu avi s'instal·là a Orà amb la seua família després d'haver-hi anat diverses vegades com a temporer.

Maria Antònia Cano i Ivorra (67 anys) Nascuda a La Nucia. Els seus avis visqueren a Alger on nasqué la seua mare el 1918.

Fonts historiogràfiques

AGERON, Ch. Robert (1969), *Histoire de l'Algérie contemporaine*, Presses Universitaires de France, París.

ANGOSTO VÉLEZ, Pedro Luis - PUIG, Julia (2007), *Carles Esplà, un periodista republicà: cròniques conferències i correspondències amb Tarradelles*, Universitat de València, València.

BONMATÍ ANTÓN, José Fermín (1988), *La emigración de alicantinos a Argelia durante los siglos XIX y XX*, Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant.

— (1992) *Españoles en el Magreb, siglos XIX y XX*, Mapfre, Madrid.

CASTELLANOS, Carles (2006), *La Lingua Franca. Consideracions crítiques*, Documenta Universitària, Girona.

CRESPO, Gérard (1994), *Les italiens en Algérie 1830-1960*, Jacques Gandini, Niça.

EPALZA, Mikel de (1994), *Los moriscos antes y después de la expulsión*, Mapfre, Madrid.

JAÉN SERRANO, Joaquim - BELMONTE NAVARRO, Carmel (coords.) (2009), *Moriscos del sud Valencià. Memòria d'un poble oblidat*, Institut Municipal de Cultura d'Elx, Elx.

JORDI, Jean-Jacques (1991), *Exil politique et migration économique: espagnols et français aux XIXe-XXe siècles*, Centre National de la Recherche Scientifique, París.

— (1996), *Espagnol en Oranie. Histoire d'une migration*, Jacques Gandini, Niça.

MARFANY, Marta (2002), *Els menorquins d'Algèria*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

MENAGES, Àngela-Rosa - MONJO, Joan-Lluís (2007), *Els valencians d'Algèria (1830-1962). Memòria i patrimoni d'una comunitat emigrada*, Edicions del Bullent, Picanya.

SEVA LLINARES, Antoni (1968), *Alacant, trenta mil pieds-noirs*, Edicions 69, Barcelona.

VICENTI, Eduardo (1908), *Estudio sobre emigración. Guías especiales del emigrante español en América y Argelia*. Imp. de los H. de M.G. Hernández, Madrid.

VILAR RAMÍREZ, Juan Bautista (1989), *Los españoles en la Argelia francesa (1830-1914)*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Múrcia.

Fonts literàries

CAMUS, Albert (1994), *Le premier homme*, Éditions Gallimard, París.

CRESPO CORTÉS, Gérard (1997), *Un enfant là-bas dans la guerre, ici dans l'indifférence*, Éditions Harriet, Tolosa.

GONZÁLEZ BELTRÁN, Helia - GONZÁLEZ BELTRÁN, Alicia (2006), *Desde la otra orilla. Memorias del exilio*, Frutos del Tiempo, Elx.

TORRES, Rafael (2004), *Los naufragos del Stanbrook*, Algaida Editores, Santa Perpètua de Mogoda.

Fonts audiovisuals

AL TALL (1994), *Europ Eu!* [Enregistrament vídeo] P.D.I. S.A., Barcelona.

ESTEVE, Juli (2012), *Algèria, el meu país. Història i memòria de l'emigració valenciana a Orà i Alger*, Info TV, València.

SELLA, Joan - MELLADO, Miguel (2006), *Cautivos en la arena. Una historia del exilio* [Enregistrament vídeo], Televisión Española, Madrid.